

«Ενωλλακτικές εκπαιδευτικές τεχνικές και δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού- Η κινηματογραφική τεχνική του animation στην εκπαίδευση»
Γράφει η *Ηλιάδη Αμαλία, φιλόλογος-ιστορικός, Δύτρια 3^{ης} Γυμνασίου Τρικάλων*

Η κινηματογραφική τεχνική του animation στην εκπαίδευση και οι ενωλλακτικές εκπαιδευτικές τεχνικές κατά την εφαρμογή και τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς Π.Θμιας και Δ.Θμιας εκπαίδευσης, ιακείθοντες Σχολικών Δραστηριοτήτων, Σχολικούς Συμβούλους, εργαζόμενους σε κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς που ασχολούνται με εκπαιδευτικά προγράμματα, σε εκπαιδευτές ενηλίκων, φοιτητές και σπουδαστές καθώς και σε κάθε άτομο που επιθυμεί να συμμετέχει σε βιομηχανική προσέγγιση εκπαιδευτικών ζητημάτων.

Η παράθεση των λόγων του Χαλβ. Γκιμαρόν ως ποιητική φράση-κατακλείδα: «Ο αληθινός σοφός δασκάλος δεν σε προσκαλεί στον οίκο της σοφίας του, αλλά σε οδηγεί στο κυτίφιλι του δικού σου πνεύματος» μας προσκαλεί να ενσωματώσουμε τις παραπάνω αρχές και μεθόδους στην εκπαιδευτική μας πρακτική ως εκπαιδευτικών αφού πιστεύουμε βαθιά στη ρήση του Μπέρτραντ Ράσελ: «Πιο σημαντική από το πρόγραμμα μαθημάτων είναι η μέθοδος της διδασκαλίας και τι πντίζουμε μέσω στο οποίο προσφέρεται».

Οι τρόποι τους οποίους θα επιλέξουμε για να ενσωματώσουμε τις παραπάνω αρχές και μεθόδους στην εκπαιδευτική μας πρακτική είναι οι ακόλουθοι:

Ως εκπαιδευτικοί θα πρέπει να έχουμε ως μόνιμο μέλημά μας να διατηρούμε μια φιλόξενη στάση απέναντι στους εκπαιδευόμενους-μαθητές, καλλιεργώντας παράλληλα, με τρόπο δημοκρατικό και συμμετοχικό, το ρόλο μας ως συμβούλου και εμπιστοσύτη. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα σταθερής συμπεριφοράς εκ μέρους του Εκπαιδευτή, οι στόχοι που επικεντρώνονται στο μαθησιακό αντικείμενο, αλλά και οι στόχοι που επικεντρώνονται στην προσωπική εξέλιξη έχουν ελπίδες να πραγματοποιηθούν. Μέσα από επίσημες παρουσιάσεις-εξηγήσεις, διερευνητικές ατομικές ή ομαδικές εργασίες, ασκήσεις προσομοίωσης και αυτοδιερεύνησης, ιακείθους ελεύθερου συαταρμού και παιχνιδιώδη ρόλων, ουσιαστικές συζητήσεις για θέματα που άπτονται των εμπειριών και των ενδιαφερόντων των εκπαιδευόμενων, η δυναμική της μεθησιακής μας ομάδας ευελπιστούμε να αναπτυχθεί και ν' αποδώσει εόχυμους «καρπούς».

Αν και οι ρόλοι, που υποθέτουμε και φανταζόμαστε πως αναλαμβάνει να υλοποιήσει ταυτόχρονα ένας εκπαιδευτής-εκπαιδευτικός είναι πολύπλοκοι, παντοειδείς, αλληλοσυμπλεκόμενοι και ενίοτε αλληλοσυγκρουόμενοι, ιακείθι, ως γενικός, αποτελεί την πρόκληση να βελτιώνεται κανείς συνεχώς. Ο εκπαιδευτής ειδικός, δότης γνώσεων και πηγών, εξηγητής αμυριών, ηγέτης, οργανωτής, δάσκαλος, εμπιστοσύτης, προστάτης, προσδρεύων, διατητής, εξεταστής-αξιολογητής, σύμβουλος-καθοδηγητής αποτελεί το εν δυνάμει πρότυπό μας στο οποίο θα τείνουμε να προσεγγίζουμε με καθημερινή, ενωλλακτική προσπάθεια και συνεχή δημιουργικό «πειραματισμό». Αυτή είναι μια υπόσχεση που δίνουμε νωερά στον εαυτό μας κάθε φορά που αναλογιζόμαστε τις ευθύνες μας απέναντι στους εκπαιδευόμενους-μαθητές μας.

Ο σκοπός της εξοικείωσης των κάθε τύπου και ειδικότητας εκπαιδευτικών με τις Ενωλλακτικές εκπαιδευτικές τεχνικές, τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού και την κινηματογραφική τεχνική του animation στην εκπαίδευση είναι:

Οι συμμετέχοντες να αποκτήσουν γνώσεις, να ιακείθουν ενδιαφέρον και να διαμορφώσουν θετικές στάσεις στην εφαρμογή ενεργητικών εκπαιδευτικών τεχνικών

και τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού. Επίσης, να αποκτήσουν ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να γίνουν οι ίδιοι δημιουργοί εκπαιδευτικού υλικού και να χρησιμοποιούν με επιτυχία το υλικό και διαφορετικές εκπαιδευτικές τεχνικές:

- στην καθημερινή διδακτική πράξη σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.
- στην τοπική ιστορία, στη μουσειακή αγωγή, σε σχολικές δραστηριότητες (Π.Ε., Αγωγή Υγείας, Πολιτιστικά, κ.ά.), στην Ευέλικτη Ζώνη κ.ά.
- στην εκπαίδευση ενηλίκων, στη συνεχιζόμενη κατάρτιση και στη μη τυπική εκπαίδευση.

Ενότητες «μαθημάτων»:

1. Ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές, απαραίτητες στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού, π.χ.
2. Παιχνίδια ρόλων, Εκπαιδευτικό δράμα, Προσομοίωση και Ηθικό δίλημμα με έμφαση στη διασαφήνιση αξιών
3. Συζήτηση σε μικρές ομάδες και στην ολομέλεια, Μελέτη πεδίου, με έμφαση στην εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη, Αντιπαράθεση απόψεων (debate)
4. Taking notes, Χαρτογράφηση εννοιών, Εργασία σε ομάδες, Περιβαλλοντικός έλεγχος (audit), Χιονοστιβάδα (snowball)
5. Μελέτη περίπτωσης με έμφαση στην ικανότητα λήψης απόφασης, benchmarking
6. Καταγισμός ιδιών με έμφαση στις εποικοδομητικές προσεγγίσεις μάθησης.
7. Ανάπτυξη ικανοτήτων επιλογής και συνδυασμού εκπαιδευτικών τεχνικών / Εκπαιδευτικές τεχνικές και προφύ. σύγχρονου εκπαιδευτικού.

Οι παρακάτω Φάσεις ανάπτυξης της ομάδας είναι ενδεικτικές για το ρόλο του εκπαιδευτή ως εμπνευστή:

1^η: Αλληλοσύνδεση, προσανατολισμός, συμβόλαιο

2^η: Αποσαφήνιση κανόνων, διαφορετικές απόψεις, επίπεδα κινήτρου και δέσμευσης

3^η: Κρίση: διαφωνίες, αντιπαραθέσεις, φόβος, στενοχώρια, αμφισβήτηση του ρόλου του εκπαιδευτή.

4^η: Αξιοποίηση των συναισθημάτων και δυσκολιών, αναθέρμανση του ενδιαφέροντος, συμβόλαιο σε νέα βάση.

5^η: Νέο πλησίασμα των μελών, ευφορία, εμπιστοσύνη, οικειότητα, έντονο «εμείς».

6^η: Επίτευξη ενός πρώτου επιπέδου των στόχων.

Ορισμένοι απ' τους παρακάτω Ρόλους στην ομάδα συνδέονται με το συγκεκριμένο περιστατικό:

Ο ηγέτης του έργου: συνήθως ο εκπαιδευτής με συμμάχους τα μέλη που προσανατολίζονται προς το έργο και προσφέρουν γνώσεις.

Ο ειδικός: έχει θεωρητικές γνώσεις ή πλούσια εμπειρία.

Ο αξιολογητής: προσέχει εάν το έργο και πόσο προχωράει στον προβλεπόμενο χρόνο.

Ο συνεχώς ερωτών: δίνει το βήμα στον εκπαιδευτή παρατείνοντας την εισήγηση (ανάγκη να διατηρηθεί η ομάδα στην παραδοσιακή μορφή).

Το συγκινησιακό βαρόμετρο: ανάγκη για έκφραση συναισθήματος (γκρίνια ή παράπονο).

Ο γλωσσολογός: με το γέλιο συνδέονται τα μέλη και έρχονται κοντά, ξεκουράζει.

Ο εμπνευστής: λειτουργεί εξισσοροπητικά.

Ο αμφισβητίας: ανάγκη για αυτοέκθεση και δημιουργική ανάπτυξη, αλλαγή ανεξαρτητοποίηση.

Ο ιδιαίτερος: όρα με προσανατολισμό πιο ατομικό και αναριπιδίται ποιο είναι το νόημα αυτού που κάνουμε.

Ο αποδιοπομπαίος: ανάγκη για απορρόφηση συγκινησιακής φόρτισης και αποδοχή της αδυναμίας.

Είναι χρήσιμοι όλοι οι ρόλοι. Δυσλειτουργούν μόνο όταν παγιώνονται σε κάποια πρόσωπα ή όταν δεν αξιοποιούνται, αλλά αποσιωπούνται ή θεωρούνται ενόχληση.

- (βλ. αναλυτικά «Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών, Εκπαιδευτικό Υλικό για τους Εκπαιδευτές Θεωρητικής Κατάρτισης, Τόμος I, II, III, ΕΚΕΠΣ, κεφάλαιο 10, ενότητα 3.1.6., ενότητα 3.1.7., 3.5., ενότητες 5 και 6, ενότητα 11).

Από το Εκπαιδευτικό μας έργο σ' αυτές τις Ενότητες θα οφείλαμε να αυτοαξιολογήσουμε τα παρακάτω σημεία, με βάση τους ακόλουθους άξονες αυτοαξιολόγησης:

Ως προς το σχεδιασμό της αξιολόγησης των παρασχημένων της διδακτικής ενότητας η αξιολόγηση μπορεί να είναι:

A) Αρχική ή Διαγνωστική

(«Από ποιά ξεκινάμε και ποιά θέλουμε να πάμε;»)

B) Ενδιάμεση ή Διαμορφωτική

(«Από ποιά ξεκινάμε και ποιά φτάσαμε μέχρι τώρα;»)

Γ) Τελική ή Συνολική ή Απολογιστική

(«Ποιους στόχους βάλουμε και ποιά φτάσαμε τελικά;»)

Ως προς την αξιολόγηση ολόκληρης της διδακτικής ενότητας θα έπρεπε να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στα ακόλουθα σημεία:

1. Έχει σχεδιαστεί η διδακτική ενότητα με τρόπο που να διακρίνεται για σαφή διατύπωση εκπαιδευτικών στόχων και για κατάλληλη χρήση των εκπαιδευτικών τεχνικών και μέσων;

2. Αξιοποιούνται εκπαιδευτικές τεχνικές που ανεπτόσσουν ενεργητική συμμετοχή;

3. Ως προς τις σχέσεις με τους συμμετέχοντες, οι εκπαιδευόμενοι ενθαρρύνονται να συμμετέχουν ενεργά; -γίνονται σεβαστές οι διαφορετικές εμπειρίες και απόψεις τους;

4. Ως προς το εκπαιδευτικό αποτέλεσμα, σε ποιά βαθμό πέτυχαν οι εκπαιδευόμενοι τους στόχους που τεθηκαν;

Οι τεχνικές αξιολόγησης που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιούσαμε, προκειμένου να αυτοαξιολογήσουμε το έργο μας είναι οι ακόλουθες: Τεχνικές αξιολόγησης (αυτοαξιολόγησης): παρατήρηση, συνέντευξη εκπαιδευόμενων, ερωτηματολόγια, τεστ κτλ.

Θεωρώ πως οι παραπάνω τεχνικές μπορούν να αποβούν σε μεγάλο βαθμό αντικειμενικές, παρά τους περιορισμούς και τις δυσκολίες που πάντα υπάρχουν σε κάθε απόπειρα αυτοαξιολόγησης. Μάλιστα, μια συνδυασμένη, εκ περιτροπής και εναλλακτική εφαρμογή τους, ανάλογα πάντα με τη φύση και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της διδακτικής μου ενότητας, θα μου αποκάλυπτε πτυχές άδηλες της διδασκαλίας μου, που είτε μπορούν να βελτιωθούν, είτε να εμπλουτιστούν, είτε να ανιτροφοδοτήσουν δημιουργικά τις επόμενες διδακτικές και θεματικές μου ενότητες. Μια τέτοια προσέγγιση της αυτοαξιολόγησης νομίζω πως είναι χρήσιμη, δημιουργική και ζώτικη για τη βελτίωση του έργου κάθε εκπαιδευτή - εκπαιδευτικού.

- Βασικές αρχές σχεδιασμού εκπαιδευτικού υλικού
 - Χαρακτηριστικά και γνωστικά μορφές οργάνωσης του υλικού (υλικό για το μαθητή, τον εκπαιδευτικό και υποστηρικτικό υλικό)
 - Εκπαιδευτικό υλικό και εκπαιδευτικά προγράμματα. Ο εκπαιδευτικός / εκπαιδευτής ως δημιουργός εκπαιδευτικού υλικού.
 - Κριτήρια για δημιουργία Φύλλων Εργασίας, διαμόρφωση δραστηριοτήτων (στοχοθεσία, επιλογή εκπαιδευτικών τεχνικών και παιδαγωγικών προσεγγίσεων).
 - Δημιουργία εκπαιδευτικού σεναρίου με τη χρήση των νέων μέσων / τεχνολογιών (Τ.Π.Ε.)
 - Παραδείγματα εκπαιδευτικού υλικού (φάκελοι, παιχνίδια, βιβλία κ.ά.)
- Το αειφόρο σχολείο (διδασκείνωση όραση, χαρακτηριστικά, αειφόρο σχολείο και αλλαγή της σχολικής κουλτούρας, ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές, εκπαιδευτικό υλικό και αειφόρο σχολείο, αειφόρο σχολείο και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού).

Μέθοδος διδασκαλίας για διδάσκοντες και διδασκόμενους:

Βιομετρική διδασκαλία και εργασία σε μικρές ομάδες με την ενεργό συμμετοχή των εκπαιδευόμενων-μαθητών όπου θα χρησιμοποιηθούν παραδείγματα από την καθημερινή διδακτική πράξη και από σύγχρονα περιβαλλοντικά και κοινωνικά ζητήματα. Κάθε ομάδα εκπαιδευόμενων θα δημιουργεί σταδιακά το δικό της εκπαιδευτικό υλικό το οποίο θα ολοκληρώσει και θα παρουσιάσει.

- Επίλεξε τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές τεχνικές γιατί συνδυάζουν την κλασική τεχνική της σύντομης εισήγησης με συνεργατικές-συμμετοχικές-ενεργητικές μεθόδους μάθησης. Δηλαδή συνδυάζουν δημιουργικά το παλιό, και ήδη γνωστό στοιχείο στους εκπαιδευόμενους, με το μοντέρνο, σύγχρονο και εν πολλοίς καινοτομικό
- Επίλεξε τα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά μέσα, γιατί με το συνδυασμό «νοητικής» και «οπτικής» εικόνες που προσφέρουν, αρχικά ανταποκρίνονται πλήρως στις παραπάνω εκπαιδευτικές τεχνικές μου, και κατόπιν ενδυναμώνουν τις μαθησιακές «εντυπώσεις» στο συνειδητό των εκπαιδευόμενων, προσφέροντάς τους «εποχτεία» στο εκπαιδευτικό υλικό και τις ενδεχόμενες προεκτάσεις του.

Η κινηματογραφική τεχνική του απήγαίου στην εκπαίδευση.

Απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς, ιδιαίτερα όσους εμπλέκονται σε σχολικές δραστηριότητες και καινοτόμες δράσεις, σχολικούς συμβούλους, υπεύθυνους σχολικών δραστηριοτήτων, εκπαιδευτές ενηλίκων, εργαζόμενους σε Μουσεία και γενικότερα σε κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς που προσφέρουν εκπαιδευτικά προγράμματα, σπουδαστές Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών (ΑΣΚΤ), σπουδαστές σχολών απήγαίου και γενικότερα σε κάθε άτομο που ενδιαφέρεται για δημιουργικές δραστηριότητες στην εκπαίδευση και την εργασία και επιθυμεί να διαπύσει τους ορίζοντες και τις γνώσεις του.

Σκοπός του να κατανοήσουν οι εκπαιδευόμενοι τις ιδιαιτερότητες, τα χαρακτηριστικά και τα στάδια δημιουργίας της κινηματογραφικής του απήγαίου, να εμπλακούν οι ίδιοι αποτελεσματικά στη δημιουργία απήγαίου και να καταστούν ικανοί να δημιουργούν απήγαίου σε προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, πολιτιστικών δραστηριοτήτων, τοπικής ιστορίας, μουσειακής αγωγής, αγωγής υγείας, σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού και γενικότερα σε προγράμματα που υλοποιούνται στο πλαίσιο της καθημερινής διδακτικής πράξης, της ευέλικτης ζώνης και όλων των

σχολικών δραστηριοτήτων, ακόμη και στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, στη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση και γενικότερα στη μη τυπική εκπαίδευση καθώς και σε κάθε είδους καλλιτεχνική και δημιουργική δραστηριότητα που αναπτύσσεται.

Ενότητες «μαθημάτων»:

- Το σενάριο: Βασικές αρχές και δημιουργία σεναρίου (σύνταξη σεναρίου, δημιουργία κειμένων : αφήγησι- μονόλογοι- διάλογοι). Σεναρια στο πλαίσιο προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, πολιτιστικών δραστηριοτήτων, τοπικής ιστορίας, μουσειακής αγωγής, αγωγής υγείας, σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού κ.ά.
- Τα σκηνικά και οι κεντρικοί χαρακτήρες του σεναρίου
- Βασικές αρχές δημιουργίας σκηνικού και κόκκους για υπήματα:
Δημιουργία σκηνικού και κουκλών.
- Λήψη της κίνησης- animation
 1. Βασικές αρχές της κινηματογραφικής τεχνικής του animation.
 2. Εικονογράφηση του σεναρίου Αποτύπωση του σεναρίου σε ειδικά πρότυπα (storyboard) σε μια πρώτη προσπάθεια σύνδεσης του λόγου με την εικόνα.
 3. Υλοποίηση του σεναρίου, ηχογράφηση των κειμένων, δημιουργία της συνεχόμενης κίνησης- animation με βάση το εικονογραφημένο σενάριο.
- Μοντάζ:
 - I. Βασικές αρχές (Εργαλεία και διαδικασία του ψηφιακού μοντάζ στο animation).
 - II. Συγχρονισμός εικόνας και ήχου στο windows movie maker.
 - III. Παρουσίαση των εργασιών.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία.

1. Courau, S., (2000), Τα βασικά «Εργαλεία» του Εκπαιδευτή Ενηλίκων. Μεταίχμιο, Αθήνα.
2. Nouye, D., & Riveteau, J.,(1999), Πρακτικός οδηγός του εκπαιδευτή. Μεταίχμιο, Αθήνα.
3. Rogers A., (1999), Η εκπαίδευση ενηλίκων. Μεταίχμιο, Αθήνα. Σελ. 237-241.
4. Βαϊκούση, Δ., Βαλάκας, Ι., Κόκκος, Α., Τσιμπουκλή, Α., (1999), Εκπαίδευση ενηλίκων: Εκπαιδευτικές μέθοδοι, ομάδα Εκπαιδευόμενων, τόμος Δ', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πάτρα.
5. Κόκκος, Α., (1999), Εκπαίδευση ενηλίκων: Το παιδί, οι αρχές μάθησης, οι συντελεστές, τόμος Α', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πάτρα.
6. Κόκκος, Α., και Λιοναράκης, Α., (1998), Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Σχέσεις διδασκόντων-διδασκόμενων, τόμος Β', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πάτρα.
7. Nouye, D.- Riveteau, J. «Προσδιορισμός των παιδαγωγικών στόχων», κηφ. 1 από το βιβλίο τους Πρακτικός οδηγός του εκπαιδευτή. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
8. Βεργίδης, Δ. και Καραλής Θ. (1999), Εκπαίδευση Ενηλίκων: Σχεδιασμός, οργάνωση και αξιολόγηση προγραμμάτων, εκδόσεις Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πάτρα.

9. Κόκκος, Α. (1999), Εκπαιδευτικές Τεχνικές, στο Εκπαίδευση Ενηλίκων: Εκπαιδευτικές Μέθοδοι και Ομάδα Εκπαιδευομένων, εκδόσεις Ελληνικό Λινογράφο Πανεπιστήμιο Πάτρα.
10. Adorno Th., Horkheimer M., «Γένεση της βλακείας», στην Αυτομόρφωση, τ. 3-4, 1984.
11. Bourdieu P., «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και στην παιδεία», στο Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης της Αν. Φραγκουδάσι, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.
12. Rogers A., «Ενήλικοι εκπαιδευόμενοι: χαρακτηριστικά, ανάγκες, τρόποι μάθησης», στο Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
13. Freire P., Shor I., A Pedagogy for Liberation, Bergin and Carvey, Connecticut, U.S.A., 1987.
14. Κόκκος, Α., «Μετασχηματισμός των Στάσεων στη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση», κεφάλαιο από το βιβλίο του Ο Μετασχηματισμός των Στάσεων και ο ρόλος του Εμφυλοτή, εκδ. Μέντωρ Εκπαιδευτική, Πάτρα, 2000.
15. Coureau, S., «Επτά προϋποθέσεις μάθησης των ενηλίκων», απόσπασμα από το βιβλίο της Τα βασικά «εργαλεία» του εκπαιδευτή ενηλίκων, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
16. Nouye, D.- Riveteau, J., «Πώς μαθαίνουν οι ενήλικοι», κεφάλαιο από το βιβλίο τους Πρακτικός οδηγός του εκπαιδευτή, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
17. Σπ. Σιάκα «Ανίμηση με κούκλες : Από την ιδέα στο τελικό μοντάζ».
- 18) Βεργίδης Δ., Καραλής Θ., Εκπαίδευση Ενηλίκων, τόμος Γ', Ε.Α.Π., Πάτρα 1999.
- 19) Coureau S., «Τα βασικά "εργαλεία" του εκπαιδευτή ενηλίκων», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000.
- 20) Nouye D., Riveteau J., «Πρακτικός οδηγός του εκπαιδευτή», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002(2^η εδ.).
- 21) Rogers A., «Η εκπαίδευση ενηλίκων», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 1999.
- 22) Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών, Εκπαιδευτικό Υλικό για τους Εκπαιδευτές Θεωρητικής Κατάρτισης- Τόμος Ι, ΕΚΕΠΙς).
- 23) Κόκκος Α., Χριστοφιλοπούλου Ε., Αξιολόγηση του προγράμματος εκπαίδευσης εκπαιδευτών της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, εκδ. Ε. Τ. Ε., Αθήνα, 1995).